

İNGİLİZ KORUMASINDA SULTAN VAHİDEDDİN'İN SÜRGÜN SEYAHATLERİ

Recep ÇELİK*

Öz

Milli Mücadele'nin kazanılmasının ardından hayatını tehlikede gören Sultan Vahideddin İngilizlere sığınmıştı. Sığınma talebini kabul eden İngilizler önce onu Malta'ya götürmüş ancak burada fazla kalamayan Vahideddin, Hicaz Kralı'nın da daveti üzerine Mekke'ye gitmişti. Bu arada İngilizler onun halife sıfatından faydalanmayı düşünmüşlerse de bu hususta ciddi teşebbüslerde bulunmamışlardır. Hicaz'ın havasına alışamayan son sultan bu kez vefatına kadar ikamet edeceği San Remo'ya gitmiştir. Bu seyahatlerde Vahideddin için yapılan yolculuk masrafları İngilizler için büyük bir sorun teşkil etmiştir. İngiliz kanun ve mevzuatlarının karışık olması söz konusu masrafları hangi birimin karşılayacağı konusunu adeta çıkmaza sokmuştu. En çok Müslüman nüfusa sahip bir devlet olduğu için İngilizlere sığınan Vahideddin'in yolculuk ve ağırlama masraflarını karşılamada Britanya İmparatorluğu zorluk çekmiştir. Hicaz'dan San Remo'ya geçiş sürecinde ise onunla bağlarını koparmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sürgün, Malta, Hicaz, San Remo, Vahideddin'in Yolculuk Masrafları.

EXILE TRAVELS OF EX-SULTAN VAHİDEDDİN UNDER BRITISH PROTECTION

Abstract

After National Struggle, Sultan Vahideddin had felt that his life was in danger and took refuge in British. British who accepted his asylum request, had taken him to Malta at first. But he couldn't stay a lot here and went to Mecca by invitation of King of Hejaz. In the meantime although British had contemplated to exploit his title of caliph, they didn't seriously attempt relevant to this issue. After Mecca, the Last Sultan who couldn't acclimatize weather of Hejaz, gone to San Remo where he resided till his death. His travel expenses became a big problem for British. Because laws and regulations of British were complex, the issue that is to which departments meet expenses, deadlocked in fact. Vahideddin had taken refuge in British because British Empire had the most muslim population in the world, nevertheless it had difficulty in cover his travel and entertainment expenses. In the his transition process from Hejaz to San Remo, British disconnected with him.

Keywords: Exile, Malta, Hejaz, San Remo, Vahideddin's Travel Expenses.

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
(celikrcp@hotmail.com).

Giriş

Son ana kadar İngilizlerden medet umarak tahtında kalan Sultan Vahideddin¹, istifa edip etmeme hususunda bir kararsızlık içindedir ve bu konuda verilen bilgi ve beyanatlarda çelişkiler söz konusudur. Zira Vahideddin, Milli Mücadele'nin Anadolu'daki milli hareketin lehine neticelenip saltanatın kaldırılması üzerine istifaya karar vermişti. Ancak Reuter Ajansı, sulh yapılana kadar sultanın istifa etmeyeceğini duyurmuştu.² Yine Vahideddin, veliaht lehine tahttan çekilmeye karar vermiş fakat veliaht bunu ancak Anadolu'nun kendini tanıması şartıyla kabul edeceğini söylemişti. Havas Ajansı'nın doğruladığı bu habere göre Sultan, üçüncü kez istifaya hazır olduğunu beyan etmiş ise de bunun henüz zamanının gelmediği alakadarlar tarafından kendisine söylenmişti.³ Nitekim İstanbul gazeteleri başmabeyinci Ömer Yaver Paşa'nın; *"halifenin kaçmak için plan tasarladığı baştanbasa yalandır"* haberini neşretmişti. Le Temps'te ise 7 Kasım 1922'de Tevfik Paşa'nın; *"zat-ı şahaneleri katiyen saltanattan feragat niyetinde değildir"* yazıyordu.⁴ Diğer taraftan İstanbul Hükümeti 4 Kasım'da istifa etmişti. Refet Paşa durumu Ankara'ya bildirmiş, sonrasında TBMM hükümeti adına İstanbul'da idareyi ele almıştı.⁵ Vahideddin, Yüksek Komiser Sir Horace Rumbold ve yardımcısı Ryan ile yaptığı görüşmede Bolşevik olarak tanımladığı Kemalistlerin silahsız bir darbeyle hükümeti ele geçirdiklerini söylemiş ve istifa etmeyeceğini belirtmişti. Daha sonra Kemalistlerin azınlık oluşturduklarını iddia ederek müttefiklerin İstanbul'u sıkıyönetim altına alıp alamayacaklarını sormuştu. Olumsuz yanıt alan Vahideddin, ciddi bir tehlike belirinceye kadar İstanbul'da kalacağını belirtmiş, nereye götürüleceği hususunda -Mısır'a mı Kıbrıs'a mı sorduğu soruya yüksek komiser Mısır'ın olanaksız olduğu yanıtını vermişti.⁶ Tahtını bırakmada istekli olmayan Vahideddin⁷ sonunda, saltanat ve hilafetten feragat etmemekte kararlı bir tutum sergileyerek İngilizlere iltica etmiştir.

Son sultan General Harrington'a yazdığı mektupta hayatının ve hürriyetinin tehlikede olduğunu; *"sultan ve halife sıfatıyla katiyen makamından feragat etmediği için en çok Müslüman tebaaya malik bir devlet olan İngiltere'den himaye ve muavenet beklediğini"* söyleyerek *"siyasi sığınma"* talep etmişti. General de istenilen himayenin esirgenmeyeceğini, iltica için gereken hazırlıkların tamamlanacağını, zira en çok Müslüman tebaaya sahip bir devlet olarak Müslümanların işleriyle

1 Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. II, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 293.

2 *İstikbal* (15 Teşrin-i Evvel 1338- 15 Ekim 1922), sayı: 736.

3 *İstikbal* (17 Teşrin-i Evvel 1338- 17 Ekim 1922), sayı: 738. *İstikbal*, Reuter ve Havas ajanslarının haberlerini nakletmektedir.

4 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 249.

5 Kazım Özalp, *Milli Mücadele (1919-1922)*, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 238.

6 Salahi R. Sonyel, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdetin ve Kurtuluş Savaşı*, ATAM Yayınları, Ankara 2010, s. 201-202.

7 Engin Berber, *Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal ve Vahdetin*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1998, s. 80.

alakadar olduklarını, İngiliz geleneğinin de kendilerine iltica ile himaye isteyenlere misafirperverlik gösterilmesi gerektirdiğini belirtmişti.⁸ Öyle ki İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri tarafından sultana tehlikede kaldığı vakit koruma sözü verilmişti. Bunu da İstanbul'daki İngiliz deniz kuvvetleri ve askeri yetkililer sağlayacaktı. Sultan Vahideddin, yüksek komiser tarafından verilen talimatlar doğrultusunda yönlendirilmekteydi. Kalacağı yer konusunda ise kendisini almak üzere hazırda bir gemi bekletilmekteydi. Sultanın güvenliği ile alakalı olarak bütün önlemlerin alınması gerektiği düşünülüyor, donanmadan onun için bir gemi hazırlaması isteniyor, fakat hazırlanacak bu gemi sultan için güvenli olmazsa yine İstanbul'da kalması gerektiği söyleniyordu.⁹

Saltanatın kaldırılmasından sonra halk arasında Vahideddin'in firar etme ihtimalleri sık sık mevzubahis olmaya başlamıştı.¹⁰ O, saltanatı yüzüstü bırakıp kaçmanın dünya nazarında ne kadar ağır ve onursuzca bir hareket olacağını biliyordu fakat idam edileceği sözü dolaşmaya başlayınca son derece korkmuştu.¹¹ Mustafa Kemal Paşa'nın padişahı tahttan indirip idam ettireceği, zira Türk ihtilalinin Fransız büyük ihtilali ile aynı olduğu, Fransızlar XVI. Lui'ye ne yaptılarsa Türklerin de Vahideddin'e aynısını yapacakları, başka türlü inkılabın tamam olmayacağı şayiaları yayılmıştı. Vahideddin'in hekim başı Reşat Paşa'dan anlaşıldığına göre saray büyük bir telaş ve heyecan içindeydi.¹² Vahideddin'in üçüncü hanımı Müveddet Kadınefendi'nin hizmetinde bulunanlardan Afife Hanım'a göre Ankara'ya senelerdir karşı çıkanların bir an önce yargılanması, aynı şekilde Sultan Vahideddin'in de mahkeme edilerek idama mahkûm edilmesini isteyenler vardı. Bu şayialar saraya ulaşmış, harem korku içinde "*istirahattan yoksun*" kalmıştı.¹³ Böyle bir ortamda son sultan kaçmakla kalmak, tahtı savunmakla bir simge olarak kendini kurtarmak arasında "*soğuk ve anlaşılması zor bir dünyada bir sultan için trajik bir ikilemde*" kalmıştı.¹⁴ Sonunda Vahideddin, yakışsız bir harekete maruz kalmamak için yola çıkma hazırlıklarına başlamıştı.¹⁵

8 BCA 030.10 101.653.7 (19.11.1338- 19 Kasım 1922); Süleyman Kani İrtəm, *Son Osmanlı Son Saltanat Sultan Vahideddin*, Temel Yayınları, İstanbul 2003, s. 251; Salahi R. Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 24. Aslında Sultan Vahideddin'in gerektiğinde İngilizlere sığınabilme teşebbüsleri Temmuz 1919'a kadar dayanır. Damat Ferit Paşa aracılığı ile İngiliz Yüksek Komiseri Mr. Hohler nezdinde yapılan girişimde Vahideddin'in tahttan çekilmesi durumunda meydana gelebilecek güvenlik kaygıları yüksek komisere iletilerek, İngilizlerin bu hususta kendilerine yardımcı olup olamayacakları sorulmuştur. Metin Hülagü, *Yurtsuz İmparator Vahdeddin İngiliz Gizli Belgelerinde Vahdeddin ve Osmanlı Hanedanı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 79-80.

9 PRO, ADM 1/8644/174 (13 September 1922).

10 *Vakit* (18 Teşrin-i Sani 1338- 18 Kasım 1922), sayı: 1772.

11 Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975, s. 72.

12 Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 186.

13 Afife Rezzemaza, *Saraydan Sürgüne Vahdeddin'in Saraylısı Anlatıyor*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 97.

14 Riccardo Mandelli, *Son Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nun San Remo'da Ölümü*, Çev. Feza Özemre, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 74.

15 Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994, s. 450.

İstanbul'dan ayrılmadan önce Yıldız Camii'ndeki son cuma namazında sultan mahfilinde hutbeyi dinleyen Vahideddin, adının "*Emir ül-Mü'minin, Halife-i Resul-ı Rabb ül-âlemin*" şeklinde geçtiğini duyunca acı gerçeği anlamıştı. Diğer camilerde de halifelğe dair sıfatlar dile getirilmişti.¹⁶ Bu arada Vahideddin firarından birkaç gün önce başmabeyincisini Refet Paşa'ya göndererek görüşme talep etmişti. Rauf Bey ile bu konuyu müzakere eden Mustafa Kemal Paşa öncelikle sultanın bu isteğini yazılı olarak bildirmesini, sonrasında görüşülebileceğini kararlaştırmıştı. Fakat bu teşebbüsten bir sonuç alınmamış ve 16 Kasım'da memleketi terk etmek için kesin kararını vermişti.¹⁷

Vahideddin, İslam âleminde yardım ve koruma talep eden bir beyanname yayınlamıştı.¹⁸ Ardından 16 Kasım tarihli Harrington'a gönderdiği yazıda; "*Dersaadet işgal kuvvetleri komutanı General Sir Harrington cenaplarna; İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümünden İngiltere devleti fahimesine iltica ve bir an evvel İstanbul'dan mahalli ahara naklimi talep ederim efendim*" diyordu.¹⁹ Harrington konuyu hemen Yüksek Komiser Vekili Mr. Nevile Henderson ile görüştü. Emin olabilmek için de durumu bir de Vahideddin'in doktoru Reşat Paşa ile tahkik ettiler. Zira Reşat Paşa, Damat Ferit'in kaçışından beri İngilizlerle Vahideddin arasında irtibatı sağlıyordu. İngilizler Mr. Matthews aracılığı ile durumu teyit etti. Reşat Paşa Vahideddin'in çok telaşlı olduğunu ve İstanbul'dan uzaklaşmak istediğini doğruladı.²⁰ Buna göre firarı hazırlayanların Başmabeyinci Ömer Yaver Paşa ile kaymakam Zeki Bey'in olduğu tahmin edilmekteydi. Çarşamba günü Zeki Bey hademesine; "beni bir ecnebi gelip görecek" demiş, gerçekten de bir süre sonra bu ecnebi gelmiş, önce Zeki Bey, sonra Ömer Yaver Paşa ile görüşerek gitmişti.²¹ Firarında görülmemek ve dikkat çekmemek için Yıldız Sarayı'nın arka tarafında ve Orhaniye Kışlası'na bakan kısımda bir süredir metruk halde duran Malta Kapısı tercih edilmişti.²² En kısa zamanda İstanbul'dan uzaklaşmak isteyen Vahideddin, Cuma sabahı gitmeyi tercih etmişti. Cuma günü selamlık töreninde bulunmak zorunda olduğundan törenden önce kaçmaya karar vermişti. Vahideddin sarayın yıldız barakalarına açılan yan kapısından çıkmıştı. Kapının önünde İngiliz muhafız kıtası kumandanı Albay Steele, İngilizlerin mütercimi Mr. Matthews ve Mülazım Kendalle vardı. Vahideddin ve yanındakiler bir ambulans ve otomobillere bindirildi ve 8.30'da Tophane'deki İngiliz üssüne inildi. Burada General Harrington, kurmay başkanı General Sir Hasting Anderson, Yüksek Komiser Vekili Henderson ve Albay Baird Vahideddin'i karşıladı. "*Yıldırım*" motoruna bindirilen Vahideddin Malaya'ya götürüldü.²³

16 Osman Selim Kocahanoğlu, *Atatürk'ün Üç Muhalifi- 1 Kazım Karabekir*, Temel Yayınları, İstanbul 2010, s. 266; Ali Satan, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2011, s. 85.

17 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, c. I-II, Temel Yayınları, İstanbul 2007, s. 188-189.

18 *İstikbal* (15 Teşrin-i Sani 1338- 15 Kasım 1922), sayı: 763.

19 Uluğ, a.g.e., s. 76.

20 Bilal N. Şimşir, "Vahdettin'in Kaçışı ve Sonu", *Cumhuriyet* (27 Kasım 1973).

21 *Vakit* (19 Teşrin-i Sani 1338- 19 Kasım 1922), sayı: 1773.

22 *Akşam* (18 Teşrin-i Sani 1338- 18 Kasım 1922), sayı: 1493.

23 Şimşir, "Vahdettin'in Kaçışı ve Sonu", *Cumhuriyet* (27 Kasım 1973); Rezzemaza, a.g.e., s. 109.

İstanbul'daki müttefik işgal güçleri kumandanı General Harrington, yayınladığı beyannamede Vahideddin'in "bütün Müslümanların halifesi" sıfatıyla İngilizlere iltica ettiğini bildirmiştir.²⁴ Londra'dan gelen bir ajans haberine göre son sultanın "esbab-ı insaniyeye binaen" ilticası kabul edilmişti.²⁵ Böylece haftalardır "kaçtı kaçacağı" söylenen Sultan Vahideddin İngilizlere iltica etmişti.²⁶ Vahideddin Malaya'da geminin kaptanı Sir Payne ve Akdeniz filosu umum kumandanı Amiral Sir Osmond de Beauvoir Brock tarafından hükümdarlara layık bir merasimle karşılanmıştı. İngiliz Yüksek Komiser Vekili Sir Newil Henderson, zırhlıda Vahideddin'i ziyaret ederek Kral V. George'a bildirilmek üzere arzularını sormuştu.²⁷ Vahideddin, gördüğü misafirperverliğe teşekkür ederek krala ne padişahlıktan ne de halifelikten feragat ettiğinin söylenmesini istemişti. Onun için hayatının bir önemi yoktu ve İstanbul'dan ayrılarak onurunu kurtarmıştı. Bunun üzerine İngilizler; "Biz bir iltica müracaatı karşısındayız. Karar vermek hükümete aittir" karşılığını vermişlerdi. Bundan sonra Vahideddin tamamıyla serbest hareket edeceği için bu çerçevede isteyeceği "makul istekler" yerine getirilecekti. Onun için hazırlanan gemi bilerek seçilmemişti. Malay adaları Müslümanları tarafından Büyük Britanya'ya hediye edilen Malay savaş gemisinin seçilmesi tesadüften başka bir şey değildi. Gemide oğlundan başka maiyetinde yedi kişi vardı. Yanında hanımlarının da olduğu rivayeti asılsızdı.²⁸ General Harrington anılarında padişahı kaçırma operasyonu için; ince hesaplanmış ve ilgililerce çok iyi gerçekleştirilmiş bir görev yorumunu yapmaktadır.²⁹ Fakat General Harrington Refet Paşa ile yaptığı görüşmede tercümanı vasıtasıyla biraz da Paşa'ya alaycı bir tonla; "haber vermeden hüinkârı kaçırmış olduğumuz için paşaya karşı mahcubum" demiş, Refet Paşa ise soğukkanlı bir sesle ve eldivenlerini giyerken; "Generale bizi bir yükten kurtarmış olduğu için ben de şimdi teşekkür edecektim" karşılığını vermişti.³⁰ İngilizler, Vahideddin'in kendilerine sığınmasının İslam âleminde son derece kötü bir etki bıraktığını fark etmişler ve bu etkiyi ortadan kaldırmak için de propagandaya başlamışlardı.³¹ İngiliz Yüksek Komiserliği yaptığı açıklamada İngiliz ananelerinin kendilerine iltica ile himaye isteyenlere misafirperverlik göstermeyi gerektirdiğini belirtmişti. Bundan sonraki vaziyet de gerek İslam dünyasında ortaya çıkacak emellere, gerekse Türkiye'deki gelişmelere göre netlik kazanacaktı.³²

24 *İstikbal* (18 Teşrin-i Sani 1338- 18 Kasım 1922), sayı: 766; *Tanin* (18 Teşrin-i Sani 1338- 18 Kasım 1922), sayı: 36.

25 *Nakleden Akşam* (18 Teşrin-i Sani 1338- 18 Kasım 1922), sayı: 1493.

26 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. IV, TTK Basımevi, Ankara 1996, s. 835.

27 Cemal Kutay, *Fethi Okyar Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 330-331; Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul 1964, s. 106; Rezzemaza, a.g.e., s. 111.

28 BCA 030.10 101.653.7 (19.11.1338- 19 Kasım 1922); Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. II, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. İstanbul 1997, s. 817; Mandelli, a.g.e., s. 77.

29 Atilla Oral, *Charles Harrington*, Demkar Yayınevi, İstanbul 2014, s. 319.

30 Uluğ, a.g.e., s. 83.

31 *İstikbal* (23 Teşrin-i Sani 1338- 23 Kasım 1922), sayı: 770.

32 *Vakit* (19 Teşrin-i Sani 1338- 19 Kasım 1922), sayı: 1773.

Osmanlı sultanlarının sonuncusu Vahideddin'in, İstanbul'dan sonraki seyahatleri ve bu seyahatlerin kimi ayrıntıları, çeşitli telif eserler ve hatıratlarda parça parça anlatılmıştır. Bu çalışmada ise Vahideddin'in İstanbul'dan San Remo'ya sürgün seyahatlerinin ayrıntıları bir bütün halinde verilmeye çalışılmıştır. İngiliz Devlet Arşivi Public Record Office'te yer alan belgelerden son sultanın sürgün hayatı hakkında önemli bilgilerden faydalanılmıştır. Adı geçen arşivde bu hususla alakalı dosyada Vahideddin'in yolculukları ve bu yolculuklarda onun için yapılan masraflar hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Söz konusu Sultan Vahideddin olunca, yakın tarihimizdeki bu önemli şahsiyet hakkında bizzat yakınında ve haremde bulunanlar ile çağdaşları anılarında onun şehzadeligi, saray hayatı, sürgün seyahatleri ve sürgün hayatı hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Vahideddin'in dördüncü kadın efendisi Nevzat Hanım, vefatına kadar yanında bulunan emektarı Kayserili tütüncü başısı Şükrü Efendi, saltanatında ve San Remo'da onu yalnız bırakmamış ve dikte ettiği her sözü yazmış olan Ahmed Avni Paşa bunlar arasındadır. Vahideddin'in üçüncü hanımı Müveddet Kadınefendi'nin nedimesi Afife ve saray baş nedimelerinden Rumeysa Hanım San Remo'daki günlerini anlatmaktadır. Vahideddin'in sürgün hayatında yanında bulunanlardan sadaret yaveri Tarık Mümtaz Bey yine onun yolculuklarındaki bazı ayrıntılara yer vermektedir. Vahideddin'in özel arşivinin yayınlandığı Şahbaba ve onun İstanbul'dan ayrılmasını sağlayan müttelik işgal orduları başkomutanı General Harrington'un anıları keza önemlidir. Hatıratlar seyahatlerin ayrıntılarına ilişkin çeşitli bilgiler vermekte, bunun yanında farklı noktalara da işaret etmektedir. Bu bakımdan gerek yerli ve yabancı arşiv malzemelerini, gerekse matbuat bilgilerini tamamlamaktadır.

1. İstanbul'dan Malta'ya Malta'dan Mekke'ye

İngiliz hâkimiyetinde olan Kıbrıs veya Mısır'a götürüleceğini düşünen fakat bu iki yerin de imkânsız olduğu yanıtını alan Vahideddin'in İstanbul'dan sonu belirsiz bu yolculuğa başlarken aldığı cevap karşısında kafasında özellikle gitmek istediği yer hususunda bir fikir netleşmemiştir. Zira aşağıda da görüleceği üzere İslam âleminde kendisine karşı büyük bir hoşnutsuzluk ortaya çıkmıştır. Yolda Vahideddin'e De Beauvoir, Malta'nın uygun olup olmadığını sormuş, o da buna muvafakat etmişti. Vahideddin, Malta'yı geçici iskân yeri olarak görmüş ve Malta halkının bu seyahatten haberdar olmasını istememiştir.³³ 17 Kasım 1922'de İstanbul'dan ayrılan Sultan Vahideddin 20 Kasım'da Malta'ya varmıştı.³⁴ Son sultan ve maiyeti hemen karaya çıkmamış, Vali Plumer Malaya'ya sabık sultana hoşgeldine gitmiş, öğleden sonra saat üçte karaya çıkmıştır.³⁵

33 Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2006, s. 254-255.

34 Bardakçı, a.g.e., s. 270.

35 Vahideddin'in Malta'ya geleceği daha önce Malta halkı arasında duyulduğu için adada büyük bir merak uyanmıştı. Halkın hücumuna mahal vermemek için varış saati gizli tutulmuştu. Limana nazır evlerden ancak çok az kimse Malaya'nın limana girişini seyredebilmişti. Günün bu saati sokaklar تنها olduğu gibi limandan Sliema'ya, buradan da sahili takiben Pini Kışlası'na giden yol kalabalık olmadığından otomobiller geçerken

Vahideddin, Malta'da en düşük düzeydeki devlet temsilcisi onuruna düzenlenen bir törenle karşılandı. Yani artık İngilizler kendisini hâlâ bir halife ve hükümdar olarak görmüyorlardı. Zira hükümdarlara has törenle karşılanmamıştı. Ne karaya çıkarken toplar atılmış, ne de asker kıtaları kendisini selamlamıştı. O ve maiyetini almak için dört otomobil ve iki kamyon gelmişti. İngilizler, Vahideddin'in hükümdarlara has bir törenle karşılamamış fakat tören sonrasında "bir hükümdara yakışacak muameleye yakın" bir anlayış içinde olunmuştur.³⁶ Malta'ya varılınca Vahideddin krala, hükümetin, yüksek komiserin, başkomutanın ve valinin kendisine yapmış oldukları yardım ve gösterdikleri kolaylıklardan ötürü minnettarlığını sunmuştu. Kral da Vahideddin'e, Malta'ya ulaşmış olmasının ve seyahat için alınan tertibatların memnuniyet verici olmasının kendisine büyük zevk verdiğini iletmişti.³⁷

Vahideddin Malta'da, Sliema Kasabası civarında deniz kenarında bulunan Pini Kışlası'nda ikamet etmişti.³⁸ Bu kışla Malta'da bulunan İngiliz subaylarının aileleriyle birlikte ikametlerine tahsis edilmiş, her türlü istirahat imkânları sağlanmış konforlu Avrupa otellerini andırmaktaydı. Kışlada Vahideddin ve maiyeti için sekiz odalı özel bir daire hazırlanmıştı. Son sultan, denize nazır ve mükemmel surette dayanıp döşenen bir odaya yerleştirilmişti.³⁹ Burada odasına kapanmış ve dünyaya küsmüştü. Ancak diğer taraftan İstanbul'a dönüp tahtını tekrar elde edeceğine inanmaktaydı. Malta Umum Valisi Lord Plumer yaveriyle İstanbul'dan getirttiği İstanbul gazetelerini Vahideddin'e yollamıştı. Maiyet erkânı sultan hakkında yazılan ağır yazıları ona okuyamamıştı. Son sultan kendisi okuyunca da sinirlenmemiş aksine eğlenmiş ve oyalanmıştı. Gazeteleri teker teker inceleyen Vahideddin, Abdülmecid Efendi'nin Ayasofya Camii'nde yapılan ilk cuma selamlığına ait acayip bulduğu bir resmin üzerinde durarak uzun uzadıya alay etmişti. Başmabeyinci ve maiyet erkânı bu durumu görmüş ve bundan sonra vali yaverinin gazeteleri getirmesi beklenmeden gazeteler bizzat yaver Zeki Bey tarafından getirilmeye, "vatan kokuları taşıyan bir armağan" gibi sultana sunulmaya başlanmıştı. Ancak bu durum uzun sürmemiş, 26 Kasım tarihli Vakit Gazetesi nüshasında Halife Abdülmecid Efendi'nin Vahideddin'den bahsederken sürekli hain kelimesini kullanması ve "O hain yalnız vatana ihanet etmedi hanedanımızın şerefi ile de oynamıştır. Artık vatandan da hanedanımızın sicilinden kovulan bu adamdan da bahsetmeyelim. Yazık ki benim babam bu adamın amcasıydı. Bunu bile düşünmedi" sözleri üzerine artık Vahideddin başmabeyinci Ömer Yaver Paşa ile baştabip Reşat Paşa'ya dönerek onlardan bir daha gazete getirmemelerini istedi.⁴⁰

kimse Malta'daki bu olağanüstülüğün farkına varmamıştı. *Vakit* (23 Teşrin-i Sani 1338- 23 Kasım 1922), sayı: 1777.

36 Nevzat Vahdettin, *Nevzat Vahdettin'in Hatıraları ve 150'liklerin Gurbet Maceraları Yıldız'dan Sanremo'ya*, Arma Yayınları, İstanbul 1999, s. 114; Hülagü, a.g.e., s. 142.

37 Sonyel, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal*, s. 204-205.

38 *Vakit* (22 Teşrin-i Sani 1338- 22 Kasım 1922), sayı: 1776.

39 Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahu Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1991, s. 18.

40 Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahu Vahideddin*, s. 29-33.

Adada 45 gün kalan ve Malta'da halk içine karışmasına izin verilmeyen Vahideddin sadece iki kez kendisine tahsis edilen villadan dışarı çıkabilmişti. Burada inziva içerisinde yaşamış, korkusundan dolayı da güvenlik önlemleri artırılmıştı.⁴¹ İki kızını ve üç kadını İstanbul'da bırakarak ayrılması ve onların durumlarına dair bir haber alamaması onun sıkıntısını büsbütün artırmıştı.⁴² Diğer taraftan 3 Aralık 1922 tarihli gazeteler, Vahideddin'in adaya uğursuzluk getirdiğini, zira eşi görülmemiş bir kasırganın adayı alt üst ettiğini, bundan korkan Vahideddin'in adanın ortasındaki San Antonio Köşkü'ne taşındığını yazmışlardı.⁴³

Vali Plumer, Vahideddin'in adada gereğinden fazla kalmayacağını ümit ediyordu. Zira İngiliz idaresi onun Malta'da kalmasını istemiyor, nerede ikamet etmesi gerektiğine de karar veremiyordu. Mevcudiyeti adeta ciddi bir sorun haline gelmeye başlamıştı. Burada Vahideddin'in himaye edilmesi dolayısıyla Hint Müslümanlarının tenkitlerinden ve çıkaracakları zorluklardan endişe edilmekteydi. Bu bakımdan kendisine kibarca Malta'da kısa bir ikametten sonra başka bir yere gidileceği söylenmiştir.⁴⁴ Zira Hint Müslümanları kendisine "dirsek çevirmiş"⁴⁵, Lozan'a gönderdikleri telgrafta onun "Müslümanların hürmetini" kaybettiğini bildirmişlerdi.⁴⁶ Fransız makamlarından bir yetkili de, Kuzey Afrika Müslümanları arasında yaşadığından onların hislerini bildiğini, buna göre firar eden Vahideddin'in ya bir Hristiyan memleketine ya da bir Hristiyan memleketin müstemlekesine yerleşeceğini, bu duruma düşen birisine de Kuzey Afrika Müslümanlarınca halife nazarıyla bakılmayacağını düşünmekteydi.⁴⁷

41 *İstikbal* (4 Kanun-ı Sani 1339- 4 Ocak 1923), sayı: 806; Hülagü, a.g.e., s. 142; Bardakçı, a.g.e., s. 276. Vahideddin'i görmeye gelen birçok gazeteci onunla görüşmeyerek geri dönmek zorunda kalmıştı. *Vakit* (3 Kanun-ı Evvel 1338- 3 Aralık 1922), sayı: 1787.

42 Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahu Vahideddin*, s. 34.

43 Yalman, a.g.e., s. 817. Çok büyük dalgalar Vahideddin'in ikametgahının bulunduğu kayalığa çarptığında şiddetli bir manzara ortaya çıkarmıştı. Vapurlar limandan çıkamamıştı. Aslında Vahideddin, San Antonio Köşkü'ne Vali Plumer'i ziyaret etmek üzere gitmişti. Yoksa buraya yerleşmek için değil. *Vakit* (3 Kanun-ı Evvel 1338- 3 Aralık 1922), sayı: 1787.

44 Hülagü, a.g.e., s. 145-149.

45 *Tanin* (3 Kanun-ı Evvel 1338- 3 Aralık 1922), sayı: 51.

46 *Vakit* (28 Teşrin-i Sani 1338- 28 Kasım 1922), sayı: 1782. Hint Hilafet Komitesi Reisi Türkiye'nin Roma Mümessilliği'ne gönderdiği telgrafta da yine Vahideddin'in, İngilizlere iltica etmekle fiilen hilafeti terk ettiğini ve Müslümanların hürmetinden mahrum kaldığını söylemişti. Hint Müslümanları propaganda aracı olarak kullanılmak üzere onun Hindistan'a gönderilme ihtimalini göz önünde bulundurmakta idi. Zira sabık sultanın Şerif Hüseyin tarafından daveti de işlerin mahiyetini göstermekteydi. Hilafet Komitesi Reisi bu gibi teşebbüslere karşı Hint Müslümanlarının tamamıyla müteyakkız olduğunu haber vermekteydi. *Vakit* (29 Teşrin-i Sani 1338- 29 Kasım 1922), sayı: 1783. Mısır'da çıkan bir gazete de Hintlilerin bu durumunun kendilerine has bir durum olmadığını, bütün İslamların ki bu meyanda Şam, Filistin, Tunus, Cezayir ve Mısır'ın Hintliler gibi düşündüğünü, İslam âleminin yine teyakkuzda olduğundan bu tür manevralara kulak asmayacağını belirtmişti. Bunun en büyük delili Mustafa Kemal Paşa ile Hint Hilafet Cemiyeti arasında teati edilen telgraflardı. Hint Hilafet Cemiyeti bununla yetinmeyerek TBMM'nin hareketini "şer-i şerife mugayir" bulmamıştı. *Vakit* (1 Kanun-ı Evvel 1338- 1 Aralık 1922), sayı: 1785; *İstikbal* (23 Teşrin-i Sani 1338- 23 Kasım 1922), sayı: 770.

47 *Vakit* (19 Teşrin-i Sani 1338- 19 Kasım 1922), sayı: 1773.

Vahideddin'e Malta'dayken Hicaz Kralı'ndan ardi ardına davet mektupları gelmeye başlamıştı. Hatta Kral, Mekke ileri gelenlerine de mektuplar yazdırmıştı.⁴⁸ Şerif Hüseyin, bunlardan birinde; "Yeryüzünün halifesi ve umum İslamların imamu, emirü'l mü'minin efendimiz hazretlerini Hicaz Kralı Hüseyin kulları Kâbe-i Muazzama'nın muazzam misafirliğine davet eder. Dindarâne bir merbutiyetle hâki pâ-y-i şahanelerine yüz sürer" demektedir. Vahideddin ise Hicaz'a gitmeyi kralın daveti üzerine kabul etmediğini, peygamberin davetleri ve "emsalsiz bir manevi müjde" olduğuna iman ederek kabul ettiğini beyan etmişti.⁴⁹ Malta'nın Vahideddin için adeta "iğneli fıçı" haline geldiği günlerde İngilizler de Vahideddin'e "ne isterseniz öyle yaparız, tamamıyla serbestsiniz" demişlerdi.⁵⁰ İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bu seyahate İngiliz Hükümeti'nin mümkün olan her türlü yolla olanak sağlaması gerektiği kanaatindeydi. Sultanın eski bir İngiliz savaş gemisinde Cidde'ye gitmesi arzu edilmezken aynı durum Malta'dan Mısır'a yapılacak seyahat için de geçerliydi. Malta'dan Cidde'ye doğrudan işleyen bir vapur yoktu, bu nedenle Süveyş'te Mısır Hidivi'ne ait bir vapura aktarma yapılacaktı. Diğer taraftan Vahideddin Mısır'dan geçerken, İskenderiye veya Kahire'de meydana gelmesi olası hadiselerden mümkünse kaçınılması gerektiği düşünülmekteydi. Bunun için de Malta'daki İngiliz deniz kuvvetleriyle valinin hazırlayacağı gemi Vahideddin'i, Hidiv'e ait vapurun hareketinden sadece birkaç saat önce Süveyş'e getirecekti.⁵¹

İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan, Akdeniz'deki donanma komutanına gönderilen telgrafta sultanın Port Said'e Ajax'ta seyahat edebileceği, buradan Clematis'e aktarma yaparak Süveyş'e geçebileceği öne sürülmüştü. Komutana bu tertibe katılıp katılmadığı sorulmuş, bunun yanında komutanın alternatif teklifler öne sürebileceği bildirilmişti. Vahideddin'in Süveyş'e tam olarak 11 Ocak 1923'te varması, kesinlikle bu tarihten önce gelmemesi çok önemli bir husustu ve bu nedenle mesele sır olarak kalmalıydı. Diğer taraftan İngiliz Deniz Kuvvetleri'nden Malta'ya gönderilen telgrafta, Sultan ve maiyeti eğer Malta'dan vapur yolcusu olarak ayrılırsa bunun gizlice öğrenilmesi ve hangi sınıfta ve numarada kaldıklarının tespiti ile hemen rapor edilmesi istenmişti.⁵²

İngilizler, halife unvanını taşıyan bir kimseyi kutsal topraklara kendi gemileriyle "kendilerinin bir adamı gibi" götürmenin yanlış olacağını düşünmüşlerdi.⁵³ Böylece Ajax ve Clematis ile Süveyş'e, buradan da Cidde'ye varış Mısır Hükümeti tarafından ayarlanmıştı. Hükümetten Clematis'in kanal boyunca geçişinin hızlandırılması istenmişti. Ajax, Port Said'e zamanından

48 Bardakçı, a.g.e., s. 277.

49 Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahu Vahideddin*, s. 38-39.

50 Muzaffer Şahin, *Saraydaki Kayserili Şükrü Bey Vahiddin'in Tütüncübaşı*, Pelikan Kitabevi, Ankara 2012, s. 41.

51 PRO, ADM 1/8644/174 (12 December 1922).

52 PRO, ADM 1/8644/174 (14 December 1922).

53 Bardakçı, a.g.e., s. 290.

önce varacak ve geçiş 4 gün alacaktı.⁵⁴ Cidde'ye ise 11 Ocak'ta hareket edecek olan Mansourah gemisinde sultan için iki günlük kamara, dört tane birinci sınıf uyku kamarası, hizmetçiler için de iki tane ikinci sınıf uyku kabini ayrılmıştı. Hıdive ait gemi şirketinden hesabın İngiliz Dışişleri'ne gönderilmesi istenmişti. Mısır Hükümeti ile yapılan tüm bu gizli tertibat, Clematis'in Süveyş'ten geçişini kolaylaştıracaktı. Yine Deniz Kuvvetleri'nden Akdeniz'deki donanma komutanına gönderilen yazıda eğer ekstra masraflar olursa bunun da bildirilmesi istenmişti. Yolculuk düzenlemelerinden Cidde'deki İngiliz temsilcisi de haberdar edilebilirdi.⁵⁵

Mansourah ile birlikte Vahideddin'in bindirildiği gemilerin kalitesi gittikçe düşüyordu. Hatta Kahire'deki İngiliz makamları Londra'ya, Vahideddin'in bu gemi ile gidemeyeceğini bildirmişlerse de kabul ettirememişlerdi.⁵⁶ Vahideddin de kesinlikle bir İngiliz gemisinde seyahat etmek istemekteydi.⁵⁷ Şerif Hüseyin, misafiri için bir sultana layık gemi tahsis edilmesini istemiş, Cidde İngiliz konsolosuna, söz konusu gemi ile seyahat etmenin sabık sultanı aşağılamak anlamına geleceğini, İngilizlerin şerefi ve gurunun kendisi için büyük önem taşıdığından bahisle bu konuda hassasiyet gösterdiğini iletmişti. Fakat İngiliz Hükümeti ellerinde başka seçenek olmadığı için Şerif Hüseyin'e rahat olmasını söyleyen bir cevap yollamıştı.⁵⁸ Zira merkezi Londra'da bulunan Khedivial Mail Steamship & Graving Doch Company Limited'den İngilizlere, Mansourah'ta sultan için istenen vasıflara sahip donanımlarının olmadığı bildirilmişti. Ancak şirketin, İskenderiye'deki temsilciliklerinin tatmin edici düzenlemeleri yapacağından İngiliz Deniz Kuvvetleri'nin şüphesinin olmamasını da eklediğini görüyoruz.⁵⁹ Diğer taraftan İngilizlerin Mısır'daki yüksek komiseri Lord Allenby, özellikle Sultan'ın Mısır'da gözükmesiyle düşmanca gösterilerin yapılması ihtimaline dikkat çekmişti. Lord Allenby'den, Mısır Hükümeti ile Sultanın Süveyş'ten Clematis ile geçişi için gizlice gerekli önlemleri alması istenmiştir.⁶⁰ Yüksek Komiser de en kısa sürede Sultan'ın Port Said'e muhtemel geliş günü ve saatinin kendisine bildirilmesini talep etmiş,⁶¹ Ajax ve Clematis'in subaylarına da sultanın karaya ayak basmadan Cidde'ye hareket etmesinin sağlanması talimatı verilmiştir.⁶²

Hilafet makamının gücünden yararlanma ve geleceği hususunda çeşitli düşünce ve alternatifler ortaya konmuştur. Buna göre İngilizler Vahideddin'in Hicaz seyahati ile Kral Hüseyin'in, Vahideddin'den hilafeti hukuken devraldığını ilan ederek Müslümanlar arasında nifak ve ayrılık

54 PRO, ADM 1/8644/174 (15 December 1922).

55 PRO, ADM 1/8644/174 (16 December 1922).

56 Bardakçı, a.g.e., s. 292.

57 PRO, ADM 1/8644/174 (16 December 1922).

58 Mandelli, a.g.e., s. 83-84.

59 PRO, ADM 1/8644/174 (19 December 1922).

60 PRO, ADM 1/8644/174 (22 December 1922).

61 PRO, ADM 1/8644/174 (28 December 1923).

62 PRO, ADM 1/8644/174 (4 January 1922).

çıkarak hilafetin nüfuzundan istedikleri gibi yararlanmak istiyorlardı. Daily Telegraph'a göre Vahideddin'in Mekke'de olması dolayısıyla halifenin hak ve sıfatının Vahideddin'den Kral Hüseyin'e geçmesinin zamanı gelmişti. Anadolu Ajansı da bu habere nazaran İngilizlerin "Vahideddin hainini" adaletin pençesinden kaçırmak ve seyahatten seyahate sürüklemekle maksatlarının ortaya çıktığı yorumunda bulunmuştu. Ankara'da yayınlanan yabancı basın özetleri arasında İngiliz gazetelerinden verilen haberler, meselenin bu yönünü doğrulamaktaydı.⁶³ Diğer taraftan 1 Kanun-ı Sani 1923 (1 Ocak 19123) tarihli Daily Telegraph Gazetesi, Vahideddin'in Kral Hüseyin'in davetine icabetinin İslam âlemi üzerinde önemli etki bırakacağına umulduğunu yazmıştı. Bunun yanında Ankara, hilafeti "kuvve-i maddiyeden tecrid" hakkında verdiği kararı onay veya ret konusunda yakında bir "İttihad-ı İslam Kongresi" toplantıya çağıracaktı. Vahideddin'in Hicaz'da bulunmasının da özellikle bu kongreye olumlu yönde bir etkisi olacaktı. Gazeteye göre buradan Vahideddin'in hilafet veya saltanattan birini tercih edeceği anlaşılmaktaydı. Kral Hüseyin'in sayesinde Arap ve Türk'ten başka Müslüman cemaatlerinin büyük bir kısmı tarafından Vahideddin'e biat edilmesi ihtimal dâhilindeydi. Bunun yanında yakında Vahideddin'in kendi isteği ile hilafetten feragat etmesi çok muhtemeldi. Ayrıca Kral Hüseyin ruhani ve kabilevi salahiyyete malik olduğundan Vahideddin'in gafilâne bir hareketle hilafeti krala devredeceği de beklenilmekteydi.⁶⁴ Öyle ki Şerif Hüseyin'in, kendisini daima ikinci planda tutuşu Vahideddin'i şaşırtıyor ve kuşkulandırıyor.⁶⁵ Morning Post Gazetesi ise Londra'daki Hicaz temsilcisinin, hilafet meselesinin yalnız Türklerin ve Arapların değil bütün İslam âlemine ait bir mesele olduğu düşüncesinde Arapların Mustafa Kemal Paşa ile aynı fikirde olduğunu, Vahideddin'in Mekke'de misafir sıfatıyla bulunduğunu söylemişti.⁶⁶ Halife Abdülmecid Efendi de Mısır'dan Al Ahbar Gazetesi'ne verdiği beyanatta, Vahideddin'in çok büyük hatalar işlediğini ve Mekke'ye mübarek yerleri ziyaret etmek maksadıyla gittiğini söylemişti. Hilafet makamına geçtiğinde Vahideddin kedisini tebrik etmişti. Bu da milletin verdiği karara Vahideddin'in uyduğunun açık bir göstergesiydi. Abdülmecid Efendi bazı İngiliz gazetelerindeki yayınların buna göre aslı olmadığını beyan etmişti.⁶⁷

63 *İstikbal* (26 Kanun-ı Sani 1339- 26 Ocak 1923), sayı: 825. Gazete, haberi Daily Telgraph'tan iktibas etmiştir. Lahor'da çıkan Zemindar Gazetesi'ndeki bir makalenin tercümesinde bu hususa işaret edilmektedir; "Britanya Hükümeti Türkiye ve âlem-i İslam'ın menfur ve matrudu olan halife-i sakıtı sahabet ve himayet etmekle âlem-i İslam'a nifak ve tefrika koymak gayretini takip ettiğini izhar etmiş ve bunu bir kere daha Hilafet Kongresi ve âlem-i İslam anlamıştır". Mim Kemal Öke, *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası Hilafet Hareketi*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 97-101.

64 *İstikbal* (9 Şubat 1339- 9 Şubat 1923), sayı: 837. Gazete, haberi Daily Telgraph'tan iktibas etmiştir.

65 Şahin, a.g.e., s. 49.

66 *İstikbal* (2 Mart 1339- 2 Mart 1923), sayı: 855. Gazete, haberi Morning Post'tan iktibas etmiştir.

67 *İstikbal* (16 Nisan 1339- 16 Nisan 1923), sayı: 892.

2. Vahideddin'in Malta İkameti ve Sonrasındaki Yolculuk Masrafları Meselesi

Vahideddin, gayet titiz, intizamlı bir kimseydi. Zevk ve sefadan hoşlanmazdı. Avrupai olmamakla birlikte alafrangalığa karşı da değildi. Sigara ve kahve düşkünlüğü vardı.⁶⁸ İstanbul'da rıhtımdan ayrılacağı sırada bavulunu kaybetmiş ve aramalardan sonra bavulu çatanada bulunmuştu. Vahideddin, bavulunu açmış, bir şeyin noksan olmadığını anlayınca da rahat bir nefes almıştı. Zira bavulunda altın kahve takımları ve mücevherleri vardı.⁶⁹ Sade bir yaşantısı vardı, gösteriş ve debdebeden nefret ederdi.⁷⁰ Malta'da kendisi için yapılan değişikliklerle masrafları bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Malta Vali ve Kumandanı Plumer, Sömürge Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, sultan ve maiyetinin Tigne'de Kraliyet Topçu Subayları Mangası'nda 20-30 Kasım arası kalışları ve bunun için yapılan masraflardan bazı kalemleri sıradan masraflardan olarak görmediğini belirtmişti. Sultanın isteği üzerine banyoda değişiklikler yapılmış, temizliği ve yeniden dekore edilmesi dâhil olmak üzere ısıtma cihazları tedarik edilmişti. Bu değişikliklerin yapılmadığı düşünüldüğünde mevcut şartlar da, sultan gibi önemli bir kişinin seviyesi, yaşı ve gereksinimleri için uygun değildi. Lord Plumer, bundan başka listenin 19 ve 20. maddelerini maliyet hesabı yükü dikkate alındığında telafisi mümkün şeyler olarak görmemişti. Vali, 4 Aralık 1922 tarihli gizli mektubunda ifade ettiği gibi, nakit ödeme için gereken parayı mutemedi, ordu fonundan avans olarak ödemişti. Fakat diğer taraftan vali bundan sonraki ödemeler için nasıl bir prosedür uygulanacağını sormuştu.⁷¹

Sultanın 20-30 Kasım arası harcama kalemleri şöyleydi; sivil polis koruması: 7. 8. 8, yakıt: 18.5.4, petrol ve gaz: 6.14.9, elektrik fenerleri: 5.11.0, halı döşeme: 0.6.0, lamba: 9.3.4, su: 1.8.4, koruma: 0.4.11, otomobil: 11.0.0, nakliyat içerisinde arabalar: 28.10.0, kamyonlar: 1.7.0, ambulanslar: 1.2.6, yeme-içme: 49.14.10, öteberi ve ekstralar: 5.19.4, Maltalı personel ücretleri: 21.9.0, korumalar için kakao, süt ve şeker: 0.19.4, sivil polislerin sofrası: 1.14.3, sultan ve personel tarafından tüketilen şaraplar: 5.0.0, araba kirası ve sürücülerin ücretleri: 8.12.1, banyo dekorasyonu: 16.19.11, kiralanan mobilya ücreti: 4.1.1, mangadaki ikametgâh kirası: 5.10.0, ziyaretçi defteri: 1.3.0. Toplam: 212 pound, 4 shilling ve 9 pence'di. Valinin sıradan harcama ve tekrarlanmayacak olarak gördüğü kalemler ise 4, 5, 10, 18 ve 21 idi.⁷²

Toplam harcamalarla alakalı farklı departmanlardan masraf bilançoları geliyordu. Ancak bu arada Hazine, Dışişleri'nden son bir masraf olarak, Mısır

68 Rumeysa Aredba, *Sultan Vahdeddin'in Son Günleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 73-75.

69 Doğan, a.g.e., s. 107.

70 Bardakçı, a.g.e., s. 493.

71 PRO, ADM 1/8644/174 (20 December 1922).

72 Üçlü rakamlar İngiliz para birimlerini ifade etmektedir. Başta pound, ortada shilling, sonda pence. PRO, ADM 1/8644/174 (28 November 1922).

konsolosluğunun onayı üzerine karşılanan Mansourah'ın geçiş maliyeti olan 167 pound 19 shilling tutarlık miktar için resmi onay bekliyordu.⁷³ Kedleston Markisi Curzon, sultanın ve maiyetinin masraflarını üstlenmeyi kabul etmişti ancak İngiliz Dışişleri, Hazine'ye gönderdiği yazıda eğer masraflar Markis'in kendi kaynaklarından karşılanamazsa geçici olarak masrafların Maliye Bakanlığı'na yüklenmesi gerektiğini belirtmişti. Diğer taraftan Kedleston Markisi, kendisi Vahideddin için verilen koruma sözünden haberdar edilmiş olsaydı, sultana mali durumunu sağlama alması tavsiyesinde bulunacağını söylemiştir.⁷⁴

İngiliz Parlamentosu'nun 27 Kasım tarihli oturumunda Vahideddin'in ikamet masraflarının karşılanması meselesi tartışıldı. Bu arada kendi imkânlarıyla alakalı araştırma da yapılmaktaydı.⁷⁵ Sabık sultanın masrafları mesele olmakla birlikte İngiliz mebusları da Vahideddin'e para ve tahsisat verilmesini kabul etmemişlerdi.⁷⁶ İngilizler Vahideddin için; *"bu adam bize haftada yüz liraya mal oluyor"* diye bağırmağa başlamışlardı.⁷⁷ Mr. Kelley, Lord Curzon'a Vahideddin'e ne kadar masraf yapıldığını ve bu masrafların nereden ve nasıl karşılandığını sormuştu. Mr. Sexton, Vahideddin'in para yardımı alabilmesi için İngiliz kanunları gereğince *"işsizler sınıfından sayılması ve yardım yapılan işsizler kütüğünü imzalaması"* gerektiğini ileri sürmüştü. İşçi Partisi'nden Jones, Vahideddin'e 15 shilling, her bir eşi için de ayrıca birer shilling verilmesini öne sürdü ve ardından bir kahkaha tufanı kopmuştu. Mr. Cairns Dışişleri'ne, eski sultan için haftada 100 sterlin masraf yapıldığının doğru olup olmadığını, yapıldıysa bunun sebebini sormuştu.⁷⁸ Bununla birlikte bir habere göre İngilizler, Vahideddin'e haftada 400 lira maaş tahsis etmişlerdi.⁷⁹

İngilizlerin bu noktada ileri gelen bazı seçkin kimselerin sürgün masraflarını karşılanma örneklerine baktığımızda; Zağlul Paşa'nın Sechelles Adaları'na, buradan Gibraltar'a götürülmesinde İngiliz Hazinesi, yapılan masrafın neticede Donanma tarafından karşılanacağını kararlaştırmıştı. Eski imparator Karl'ın Maderia'ya götürülmesinde ise Hazine, Dışişleri'ne hitap ettiği bir mektupta, masrafı 1 Ocak 1923'e, yani meselenin tekrar gündeme geleceği tarihe kadar Deniz Kuvvetleri Komutanlığı muvakkat hesabına (bir başka ifade ile şüpheli hesap ve faturaların işlem gördüğü bir hesap) yükleyeceğini ifade etmişti. Yine Dışişleri'ne bu meselenin nasıl soruşturulacağına dair bir mektup gönderilmişti. Son örnekte yani Vahideddin için yapılan masraflar meselesinde ise nakit masrafların belirsiz bir kişiye yüklenilmesi önerilmişti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Sultan'ın Malta'ya götürülmesindeki toplam maliyet hakkında bilgilendirildiğinde o zaman da, kabul edilecek miktar ile alakalı soruşturma

73 PRO, ADM 1/8644/174 (30 January 1923).

74 PRO, ADM 1/8644/174 (28 November 1922).

75 Mandelli, a.g.e., s. 82.

76 *İstikbal* (5 Kanun-ı Evvel 1338- 5 Aralık 1922), sayı: 780.

77 *Tanin* (3 Kanun-ı Evvel 1338- 3 Aralık 1922), sayı: 51.

78 Bardakçı, a.g.e., s. 279-281; Mandelli, a.g.e., s. 82.

79 *İstikbal* (26 Kanun-ı Evvel 1338- 26 Aralık 1922), sayı: 798.

yapılmalıydı.⁸⁰ Bir görüşe göre ise Vahideddin'in naklinde harcanan yakıt için, Yunan Prensi Andrew'in naklinde harcanan yakıtın maliyeti kadar (4 pound 5 shilling) miktar ödenmeliydi.⁸¹

Sultanın Türkiye'den Malta'ya gönderilmesinde yapılan masraf, Dışişleri tarafından bildirilen rakam itibarıyla 4140 pound 2 shilling 6 pence idi. Masraf inceleme için The Secretary of The Admiralty (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nda donanma idaresinden sorumlu birim)'e gönderilebilecekti. Bu yazışmanın bir kopyası da Hazine'ye gönderilecekti. Dışişleri, yapılan masrafların tamamıyla hükümete ait olduğunu düşünüyordu.⁸² Buna göre Vahideddin'in İstanbul'dan Malta'ya götürülmesinde yapılan masraflar hakkında Dışişleri yetkililerinden G. L. BARSTOW, Dışişleri'nin gemilerin masraflarını karşılamasına gerek olmadığını, tüm masrafların tamamıyla hükümete ait olduğunu ileri sürmüştü. Şu durumda söz konusu masrafların siyaseten İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığına geri ödenmesine gerek yoktu.⁸³

Hazine Sekreteri karar 11Z diye özel maddeden bahsetmekteydi. Bu madde o zamana kadar, sadece dost güçlerin temsilcilerinin donanma ziyaretlerindeki ağırlandımlarıyla ve buna benzer masraflarla alakalı hususiyete işaret ediyordu. Vahideddin için yapılan masraflar meselesinde ise bunlar Dışişleri'nin sorumluluğunda sayılmaktaydı. M. Brunch, gelecekte benzer durumlarla karşılaşılırsa hazinenin kurallarının kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Bununla birlikte bahsi geçen özel madde de benzer şekilde genişletilebilirdi. Vahideddin'in ağırlandımla masrafları istisnai olarak 1923 mali yılı için ağır gelmedikçe ek bir maddenin kabul edilmesi ile karşılanabilirdi. Nakil masrafları hususuna gelince, karar 8/II/KI altına özel bir madde eklenmesi düşünülmemişti. Aslında işin içine yabancılarla alakalı külfetli ve zahmetli veya büyük masraf gerektirecek böyle işler girdiğinde meclisin, İngiliz gemilerini kibarca kullandırtmayı reddedebileceği ortaya çıkmaktadır.⁸⁴

Hazine, yapılan masrafların tamamıyla hükümete ait olduğunu söylüyor, geçmişte olduğu gibi Dışişleri aracılığı ile yabancı hükümetlerden tazmin yoluna gidilebileceğini belirtiyordu. İngiliz gemilerinin son örneklerde nasıl kullanıldığına bakılırsa; Zağlul Paşa'nın Mısır'dan Seychelles adalarına götürülmesinde masraflar İngiliz Donanması'na yüklenmiş, fakat Mısır hükümet kaynaklarından muhtemel tazmin amacıyla masraflar Dışişleri'ne raporlanmıştı. Arşidük Karl'ın nakil masrafları Dışişleri'nden tazmin edilmişti. Sonrasında masraflar alakalı hükümetler arasında bölüşülmüştü. Yunan Prensi ve Prensesi Andrew'in masrafları da yine Dışişleri'nden tazmin edilmişti.

80 PRO, ADM 1/8644/174 (5 February 1923).

81 PRO, ADM 1/8644/174 (12 February 1923).

82 PRO, ADM 1/8644/174 (26 February 1923).

83 PRO, ADM 1/8644/174 (16 March 1923).

84 PRO, ADM 1/8644/174 (17 May 1923). Bahsi geçen kararların hangi kanun, tüzük veya yönetmeliğe ait olduğu belgelerden anlaşılamamaktadır. Ama Hazine kurallarına işaret etmesi muhtemeldir.

Dışişleri de alakalılar arasında masrafları bölüştürmüştü. Bu verilen örnekler hiçbir şekilde Hazine'nin kararlarından etkilenmeyecekti.⁸⁵

Dışişleri, Prens Fushimi ve maiyetinin 1907'de Monmouth'da, Esquimalt'tan Yokohama'ya geçiş ve ağırlama masraflarını üstlenmişti. Savaş öncesi benzer hiçbir durumda böyle bir yol izlenmemiştir. Fakat Dışişleri'nin kayıtları öyle bir yolla muhafaza ediliyordu ki bu kayıtları kolayca tanımlamak mümkün olamıyordu. Muhtemelen M. Branch'ın elinde bu tür durumlarla alakalı evrak olabiliirdi. Eğer bunlar referans gösterilecekse Dışişleri'nin takip ettiği yol izlenebilirdi.⁸⁶

Vahideddin sorununa hemen hemen en yakın ve paralel duran örnek vaka Portekiz Kralı'nın İngiliz Victoria ve Albert gemileriyle İngiltere'ye götürülmesidir. M. Branch tarafından sunulan vaka listesi, bu hadiselerde maruz kalınan masraflar ve izlenen yolları göstermesi bakımından referans alınabilirdi. Bunlar şöyleydi;

İngiliz büyükelçisinin Black Prince'de İstanbul'a nakli.

Yine bir İngiliz büyükelçisinin Kobe'den Yokohama'ya nakli.

Hon. R. Lister'in Argyll'de Tangier'den Gibraltar'a nakli.

Black Prince'deki İngiliz büyükelçisinin ağırlama masrafı Dışişleri tarafından tazmin edilmişti. Ekstra masrafların tartışma konusu olduğu mesele sadece Hon. R. Lister meselesinde olduğu görülmektedir. Burada da hiçbir iddianın ileri sürülemeyeceği kabul edilmiştir. Lord Kitchener'in Avustralya turunda Encounter Gemisi'nin kullanılmasında ekstra masraflar yapıldığına dair iddia Savaş Bakanlığı tarafından kabul edilmiştir. Yeni Zelanda Valisi'nin Cook Adaları'nı ziyaretinde alacak sorunu olduğuna dair bir işaret görülmemiştir. Portekiz Kralı'nın Alexandra'da 27.11.1909 tarihli seyahati ile yine kralın Gibraltar'dan İngiltere'ye ihtilal sonrası Victoria ve Albert içinde seyahatinde de alacak sorunu yoktu. Venus'te Winston Churchill'in Malta'dan Zanzibar'a seyahatinde harcanan kömür ve ağırlama masrafları Sömürge Bakanlığı tarafından talep edilmişti. Connaught Dükü'nün Akdeniz'de farklı yerlerde görevlerini icra etmesiyle alakalı da her hangi bir iddia yoktu. Son olarak Kral Moorish ile alakalı Diadem'de gerçekleştirilen seyahat ile alakalı olarak her hangi bir tartışma, alacak veya ekstra masraf iddiası söz konusu değildi.⁸⁷

Akdeniz İngiliz Donanması Başkomutanı'nın önde gelen yabancı şahsiyetleri limandan limana taşıyan İngiliz savaş gemilerindeki görevli subayların yaptıkları harcamaların geri ödenmesine ilişkin yorumları ise şu şekildeydi;

85 PRO, ADM 1/8644/174 (17 May 1923).

86 PRO, ADM 1/8644/174 (29 Mayıs 1923).

87 PRO, ADM 1/8644/174 (2 July 1923).

1- Öncelikle Akdeniz’de bu tür nakillerin diğer denizlerden daha sık görülme ihtimali fazlaydı. Amirale göre bu gemilerde yabancı konuklar için yapılan düzenlemeler ve bazı örneklerdeki uygulamalar bu gemilerdeki görevli subayların görüş açısından bakıldığında hiç de memnuniyet verici değildir.

2- Gedikli subaylardan Hindistan Genel Valisi’ne kadar subay ve memurların ağırlanmasında yapılan düzenlemeler bir ölçüye işaret etmektedir. Kraliyet ve yabancı diplomatik yetkililer hususunda Deniz Kuvvetleri Komutanlığı masrafların ayrı ayrı bölüşülmesi gerektiğini düşünmektedir. Açıkçası seçkin şahsiyetler için yapılacak böylesine pahalı ağırlamalar bahsi geçen ölçüyü uygulanamaz hale getirecektir. Bir kaptan alacağında bu ölçüyü esas aldığında, gemisinde de sıradan bir insandan daha yüksek derecede yolcular olduğunda o zaman kaptanın geri ödemeyi hemen talep etmesindeki haklılığı ortaya çıkmaktadır.

3- Bu plan Calypso’nun kaptanı tarafından başkomutanın tavsiyesi ve karşılıklı mutabakat sonucu Yunan Prens ve Prensisi Andrew’in Corfu’ya götürülmesinden sonra kasti olarak kabul edilmişti. Zira Calypso’nun kaptanı, Avusturya’nın eski imparator ve imparatoriçesini Maderia’ya getiren Cardiff’te meydana gelen tatsızlık ve gecikmenin önüne geçilmesinde endişeye kapılmıştı. Böylece Calypso’nun alacağı onaylanmıştı. Malaya’da da benzer bir prosedür uygulamıştı ve bu alacak da kabul edilmişti. Ajax ve Clematis de davayı sürdürmüş fakat bu gemilerin alacakları onaylanmamıştı. Gemi kaptanlarından yapılan masrafları ayrıntılı gösterir raporlar sunmaları istenmişti.

4- Normal şartlarda Hindistan Genel Valisi ile yabancı kraliyet mensupları arasında bir ayırım yapmak için neden yoktu. Onlar benzer şekilde ve hiçbir şey esirgenmeden ağırlanmalıydı. Fakat eğer bu aşırı ve ölçüsüz kabul edilirse, fıkra 1541 K.R. & A.’de sınıfça alt düzeydeki (class I) kimseler için verilmiş tahsisatlar kabul edilmeliydi. Fakat hangi kural kabul edilirse edilsin aşağıdaki prensipler benimsenmeliydi;

Kaptanlar önceden ağırladıkları yolcuların misafirperverlik düzeyini bilmek isteyebilirlerdi ki zira onlardan yolculuk boyunca “*seçkin yolcular*” için bu misafirperverliği sürdürmesi beklenecektir.

Kaptanlar isterlerse alacaklarını Kral hükümlerine ve Deniz Kuvvetleri’nin talimatlarına göre temellendirebilir.

Bu türlü durumlarda masraflar hemen ve sorgulanmadan tahsil edilecektir.

İstisnai durumlarda kaptanlar belirlenen ölçüyü aşmayı gerekli görürlerse, ölçüyü aşan masraflar onaylanmadan önce bütün yapılanları ortaya koymalıdır. Başkomutan’a göre c ve d maddeleri ile ilgili olarak belirlenen ölçü sınırları içerisinde askeri mutemet tarafından otomatik olarak geri ödeme yapılabilmesi tercih edilebilir. Fakat bu kabul edilmezse başkomutanın onayı yeterli olmalıdır.

Burada ileri sürülebilecek itirazlar iki neden üzerine olabiliirdi. Birincisi fıkra 1541 K.R. & A.I. Deniz Kuvvetleri komiserlerinin ölçüyü değiştirme hakkı olduğunu söyler. Zira anormal durumlarda tam bir hüküm verebilmek adına bu gereklidir. Fakat kraliyet üyelerinin taşınmasıyla alakalı hükümler söz konusu olduğunda o zaman misafirperverliğin derecesini düşürme niyeti varsa, bunun ilan edilmesi gerektiği makul olandır. Böyle olmadığında kaptan hüküm verecek olan kimsedir. İkincisi bu ölçü Sömürge ve Savaş bakanlıklarına ve başka ülke departmanlarına danışılarak hazırlanmış ve otomatik olarak uygulanması hususunda mutabakat sağlanmıştır. Hâlbuki kraliyet üyelerinin ağırlanması ile alakalı mutabakat (benzer bir anlaşma ölçüsü) söz konusu değildir. Yer tahsisinde ve seçkin yolcuları ağırlamada şüphesiz ciddi zahmetler çekiliyordu.⁸⁸

Aşağıdaki başkomutanın mektubunun üçüncü paragrafında bahsedilen örneklerin kısa bir özeti verilmiştir. Buna göre; Sabık Kral Karl ve maiyetinin Maderia'ya gönderilmesinde yapılan asıl masraf ve ödenen miktar 153.7.2'dir. Calypso'un Yunan Prens ve Prensese Andrew'in Corfu'ya götürülmesinde onaylanan alacak miktar 21.2.11'dir. Vahideddin'in Malaya'da Malta'ya götürülmesinde onaylanan alacak 32.10'dur. Yine Ajax ve Clematis'in Vahideddin'i Süveys'e götürmesinde ağırlama için tahsisat istenmiştir. Calypso ile alakalı alacak, fıkra 1541 bölüm I'de Kral Hükümleri ve Deniz Kuvvetleri'nin talimatları üzerine temellendirilmiştir. Malaya ile alakalı istenen tahsisat fıkra 1541'deki Kral Hükümleri ve Donanma Talimatları'nda yoktu. Sultan için özel bir oran (ücret) 5 pound, maiyetinin her biri için de günlük 25 shilling istenmişti. Bu tahsisatlar makul karşılanarak kabul edilmişti.

Sabık Kral Karl, Kraliçe Zita ve maiyeti 1-5 Kasım 1921 arası Glowworm'da seyahat etmiş, gemi komutanı masrafları talep etmiş ve kendisine ağırlama tahsisatı olarak sadece 13 pound ödenmişti. Halbuki fıkra 1541'deki Kral Hükümleri ve Donanma Talimatları'na göre ödenebilecek olan rakam 58 pound 16 shilling idi.

Ajax ve Clematis meselesinde istenen miktarlar ve gerçek masraflar aşağıdaki gibiydi: Ajax; istenen 66 pound, gerçek masraf 40.10.5 idi. Clematis; istenen 16 pound, gerçek masraf ise 18.0.8 idi. Kraliyet üyeleri, yabancı büyükelçiler gibi üst düzey şahsiyetlerin ağırlanması ile alakalı alacak düzenlemelerindeki hükümler üzerinde özel olarak uzun süreli durulması gerekir ki bu da 1825 ve muhtemelen daha da önceden beri süregelen bir durumdur. Hiç şüphesiz bunun amaçlarından biri kraliyet üyelerinin ağırlanma masraflarını garanti etmektir. Fıkra 1541'deki sabit ücretler sadece İngiliz yetkililer ve subaylar ile alakalıydı ve aynı zamanda bu rakamlar her bir vakada Deniz Kuvvetleri'ne ödenebilir miktar hakkında bilgi için başvurmayı engellemek adına tespit edilmişti. Bu tür alacakların gerçek masraflar temelinde ödenmesi en adil ve tarafsız yöntem olarak ortaya çıkmaktaydı.

88 PRO, ADM 1/8644/174 (27 June 1923).

Bununla birlikte başkomutanın paragraf 4-a'daki ibrazı ile bir kaptana yol gösterilmemesi gerektiğinin hiçbir nedeninin olmayacağı ortaya çıkmaktadır. Ağırlama ölçüsüne gelince bu, fıkra 1541'deki ödenebilir oranlar, Kral Hükümleri ve Deniz Kuvvetleri'nin talimatları ve memurların rütbeleriyle alakalı ilgili oranlarla uyumlu olmalıydı. Paragraf 4c ve 4d'ye gelince geri ödenecek masraf sorununun meclisin kararına kalması gerektiği düşünülmekteydi. Tüm şartlarda başkomutanın mevcut uygulamanın devam ettirilmesi gerektiği hususunda bilgilendirilmesi teklif edilmekteydi.

Diğer taraftan gelecekte bu türlü alacakların ödenmesinde gereksiz gecikmelerin önüne geçmek için fıkra 1540 (2)'deki Kral Hükümleri ve Deviz Kuvvetleri'nin talimatları altında maruz kalınan ağırlama masrafları için tüm alacaklar, her bir manganın yaptığı toplam gerçek masraflar temeline dayanmalıydı. Fakat fıkra 1541'den ise sağlanması gereken ağırlama ölçüsü ile alakalı yol gösterici olarak faydalanılabildi.

Söz konusu iki alacaklı gemi ile yani Ajax ve Clematis ile ilgili olarak bu gemiler gerçekte masraflarının ne olduğunu rapor halinde sunmuşlardı. Bu raporlardaki bilançolar gereksiz ayrıntılarla doluydu. Sadece gerekli hususlar kumandanın kendisi tarafından yapılan gerçek masraflarla ve her bir ilgili munga ile alakalı olanlardı. Burada Ajax'ın 40.10.5 ve Clematis'in 18.0.8 alacağı teyit edilmekte ve bunun makul olduğu ortaya çıkmaktadır.⁸⁹

Tespit edilen ölçü, esasında çok eskiye dayanan kaideler tarafından belirlenmiş ve muhtemelen zamanının şartlarını karşılamak amacıyla yapılmıştı ki artık bu şartlar da mevcut değildi. Öyle ki deniz seyahatleri çok uzun sürebiliyordu. M. Brunch, bu kaideler yine kabul edilmeye devam edilirse başkomutanın mümkün mertebe bu ölçü içinde takdir yetkisinin geniş olması gerektiğini düşünmekteydi. Deniz Kuvvetleri'ne ise sadece başkomutanın mektubundaki 4. paragrafın d maddesi altında başvurulmalıydı (yani kaptan izin verilen resmi ölçüyü aşmayı gerekli olduğunu düşündüğünde).⁹⁰

Ajax'ın durumu ile alakalı hususa bakıldığında, istediği miktar 66 pound idi ki gerçek masrafı olan 40.10.5'i geçtiği ifade edilmekteydi. Aradaki miktarın kaptanın tayfası ve bahriyeliler için bahşiş olduğu düşünülmüştü. Sabık Kral Karl'ın Cardiff'te götürülmesi meselesinde tayfanın yaptığı ekstra işler karşılığında 20 poundluk bir miktar onaylanmıştı. Buna göre benzer bir miktar Ajax için de geçerli olamaz mıydı? Clematis'te tayfa için ekstra bir ödeme istenmemişti fakat Ajax'ta buna izin verilirse Clematis'in tayfası için uygun ve orantılı bir ödeme yapılabilirdi.

Hizmetçi tayfaya ekstra iş için ücret sorunu ile alakalı olarak Ajax örneğinde izin verilebilecek 10 poundluk bir miktar öne sürülmüştü. Bu aşağıdaki gün sayısı üzerine Cardiff için izin verilen kabaca bir orandır.

89 PRO, ADM 1/8644/174 (26 August 1923).

90 PRO, ADM 1/8644/174 (3 September 1923).

-Cardiff: 13 gün- ödenen miktar 20 pound.

-Ajax: 6 gün- orantı miktarı 10 pound.

Clematis örneğinde kısa süreli yani bir günlük ağırlama masrafı olan 18.0.8'lik miktar, Ajax'ta 6 günlük 40.10.5'lik masrafla karşılaştırıldığında bu oranın yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda bundan dolayı gerekecek ekstra iş için herhangi bir ödeme düşünülmemişti.⁹¹

Kraliyet üyeleri, yabancı büyükelçiler ve diğer yabancı şahsiyetler İngiliz gemilerine bir yerden bir yere nakledilmek için bindiklerinde başkomutana, fıkra 1541'de aynı rütbedeki İngiliz subay ve memurları için düzenlenen Kral Hükümleri ve Deniz Kuvvetleri talimatları gereğince ve belirlenen ölçü sınırları içerisinde gelecek ağırlama masraflarını onaylama hususunda takdir yetkisi vermektedir. Eğer bununla birlikte bu oranları aşmak gerekirse Deniz Kuvvetleri'nin onayı zorunlu olacak ve yapılan gerçek masraf beyanı değerlendirmeye alınacaktır. Özel durumlar ağırlamayı cazip kıldığında başkomutan, fıkra 1541'de alt statüdeki kimseler için verilen ölçü sınırları içerisinde ağırlama talimatlarını düzenleyecektir. Bütün durumlarda gemi komutanları, başkomutan aracılığı ile harcamanın onaylandığını gösterir bir belge göndereceklerdi.⁹²

Bütün bunlardan sonra nihayetinde Ajax'ın 50.10.5 ve Clematis'in 18.0.8 tutarındaki masraflarının ödenmesi onaylanmıştı. Ajax meselesinde bahsi geçen miktar, 10 poundluk tutarı içerir ki bu da hizmetçi tayfanın yaptığı ekstra işler için ödenen miktardır. Akdeniz orduları başkomutanı şunu da ifade etmekteydi ki gerçek masraflar hususunda verilen ifadeler gereksiz bir şekilde ayrıntılıydı. Sadece gerekli olan hususiyetler komutanlar tarafından onaylanmıştı. Bu da zaten ilgili mangaların her biri ve kendileri tarafından yapılan gerçek masraflarla alakalı olanlardı.⁹³

3. Mekke'den San Remo'ya

Vahideddin, Mekke'de iken İslam âlemine hitaben ve Hindistan'dan başka diğer bütün İslam memleketlerine gönderdiği bir beyanname yayınlamıştı.⁹⁴ Beyanname, Türkiye'nin savaşa girmesine muhalefet ettiğini ancak savaşa merkezi devletlerin yanında girince savaşın etkilerini asgari düzeye indirmeye çalıştığını ve münferit bir barış anlaşması elde etme fırsatı kolladığını söylemişti. Türkiye'nin içine düştüğü felaketlerin başlıca sorumlusunun da İttihat ve Terakki Cemiyeti olduğunu eklemişti. Rauf Bey'in ateşkes antlaşmasını imzaladığından ve Mustafa Kemal Paşa'nın da savaş sırasında ordu kumandanı olduğundan

91 PRO, ADM 1/8644/174 (4 October 1923).

92 PRO, ADM 1/8644/174 (19 October 1923).

93 PRO, ADM 1/8644/174 (11 October 1923).

94 Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000, s. 293.

bahsetmişti. Müttefiklerin savaş sonrası İstanbul, İzmir, Adana ve Musul'u işgal etmelerinin sorumluluğunu Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e yüklemiş, müttefiklerin Türkiye'ye karşı aldıkları vaziyetten dolayı kendisine yapılan ithamları şiddetle reddetmişti. İstanbul Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa'yı asi ilan ettiği zamanlarda hiçbir müdahalede bulunmayarak meşrutiyetperver hareket ettiğini beyan etmişti. İzmir'in işgali meselesinde bunun sırf bir Yunan hadisesi olduğunu, Yunanistan'da siyasi durum değişince müttefiklerin dikkatlerini çektiği söylemişti. Paşa'nın Anadolu'daki felaketlerden mesul olduğunu, bundan dolayı da İzmir meselesinde müttefiklerin politikasının Türkiye aleyhine döndüğünü belirtmişti. Ona göre Sevr Muahedesi bir ultimatoom şeklinde Türkiye'ye verildiğinden bunu kabulden başka da çare yoktu. Vahideddin, meclisin hilafeti saltanattan ayırmasını reddetmiş ve bu kararın İslam şeriatına aykırı olduğunu savunmuştur. Beyannamenin sonunda Vahideddin;

"Hilafetin nüfuzunu muhafaza etmek, kanun ve adaleti tanımayanların elinden hayatını kurtarmak için taht-ı saltanat ve memleketi muvakkaten terk ettiğini peygamberimiz efendimizin Mekke'den Medine'ye hicret ettiği gibi ihtiyar hicret eylediğini, hilafeti saltanattan tefrik etmenin bütün İslam alemine hakaret teşkil ettiğini, hilafetin geleceğini beş milyon Türkün değiştiremeyeceğini, üç yüz milyon Müslümanın buna karar verip TBMM tarafından verilen kararı reddedeceğini beyan etmişti".⁹⁵

Beyannamenin Hicaz'da dağıtılması Şerif Hüseyin tarafından yasaklanmıştı.⁹⁶ Hicaz'ın iklimine alışamayan Vahideddin Kral'a Kıbrıs veya Hayfa'ya gitmek istediğini iletmişti. Fakat Londra'dan gelen talimat onun Taif'te oturması gerektiği yönündeydi. Fakat Taif'e de alışamayan sabık sultan Hicaz'da artık daha fazla kalamayacağını veya kalmaması gerektiğini anlamıştı. Lord Plumer'e gönderdiği telgrafta sağlığının Cidde'de de kalmaya müsait olmadığını söylemişti. Filistin'e geçmek istediğini, yolculuk masrafları için Londra'daki banka hesabından 2 bin sterlinin kendisine gönderilmesini istemişti.⁹⁷ Başmabeyinci Ömer Yaver Paşa'nın eski Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa'ya söylediğine göre Vahideddin'in Hicaz misafirliğinden çok çabuk usanmasında en önemli sebep gönül hasretliği olmuştur.⁹⁸ Hicaz'da hummaya da tutulan Vahideddin, Taif ve Cidde'den sonra Port Said'e götürüldü. Onun Mısır'da kalması gerek siyasi gerekse sağlık açısından uygun değildi. Zira Mısır Hükümeti Port Said'e vardığında cumadan önce Mısır'dan ayrılmasında

95 Zafer Gazetesi bu uzun ve ağır bir dille yazılmış beyannameyi sade bir dille özetleyerek aktarmıştır. *Zafer* (10 Mayıs 1339- 10 Mayıs 1923), sayı: 11. Beyannamenin tam metni için bkz. Bardakçı, a.g.e., s. 447-452. Vahideddin, İskenderiye'den hareket etmeden önce el-Ahram Gazetesi'ne verdiği demeçte de neşrettiği beyannamesine değinmiş, başka türlü hareket etmeğe imkan olmadığını söyleyerek hükmü tarihe bıraktığını söylemişti. Aktaran *Vakit* (24 Mayıs 1339- 24 Mayıs 1923), sayı: 1956.

96 *Zafer* (18 Mayıs 1339- 18 Mayıs 1923), sayı: 15.

97 Bardakçı, a.g.e., s. 294-297.

98 Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin*, s. 80.

ısrar etmişti.⁹⁹ Mısır İngiliz Konsolosu da Vahideddin'e burada daha fazla kalamayacağını, Kral Fuad'ın kendisinden çekindiğini bildirmişti. Kral, Türk hükümetinin kararına rağmen Vahideddin'in halifelik iddia ederek anlaşmazlıklara yol açmasından çekinmişti.¹⁰⁰

Vahideddin'in ikameti için önce İsviçre düşünülmüştü. İngiliz Dışişleri de İngiliz Hükümeti tarafından kabul edilebilir bu yer ile ilgili kesinlikle "şevk kırıcı" şekilde davranılmamasını istemiştir. Burası Ortadoğu'ya yakın bir yerden veya Malta'dan çok daha iyiydi. Vahideddin ile Şerif Hüseyin arasında Hüseyin'in halife olma meselesi ile alakalı soğuk bir nezaket ilişkisi gelişmiş ve mesafe oluşmuştu. Fakat Cenova'ya gelişlerinde kendisini karşılayan Damat Ferit Paşa'nın teklifi ve doktorlarının da tavsiyesi üzerine Vahideddin, ılıman iklimi ile meşhur San Remo'ya yerleşmeye karar vermiştir.¹⁰¹ İngilizler Vahideddin'in, kendilerinden yana olan bir hükümdarın ülkesinde kalmasında bir sakınca görmemişlerdi fakat onun varlığı Mısır ve Filistin gibi memleketlerde bir başkaldırıya veya bağımsızlık hareketine sebep olabilirdi. Bu sebeple Vahideddin'in Filistin'e gitmesine izin verilmemişti. Vahideddin, Mısır ve Filistin'den sonra Kıbrıs'a gitmek istemiş, bu isteği de yine reddedilmişti. Niyeti İsviçre'ye de taşınmak değildi ancak birkaç haftalığına İsviçre seçeneğini düşünmüştü. Çünkü burası hem Müslüman bir memleket değil hem de çok pahalıydı. Sonunda İngilizler, sultanın herhangi bir İngiliz toprağında kalamayacağını açık bir dille ifade etmişler ve onun için "istenmeyen adam" sözünü açıkça kullanmaya başlamışlardı.¹⁰²

Vahideddin, Hicaz'dan 20 Nisan 1923'te ayrılarak 6 Mayıs'ta Süveyş'e geçti. Ardından Mısır hükümetinin tahsis ettiği trenle İskenderiye'ye geldi. İngiliz hükümeti onun burada kalmasına üç gün müsaade etmişti. Mısır Yüksek Komiseri General Allenby'i, Vahideddin'in Mısır'da kalma ihtimaline karşı uyararak tedbir almasını istemişti. Bunun üzerine Allenby, Vahideddin'i apar topar yola çıkarmıştı. Bu sırada İsviçre'de Lozan görüşmeleri sürdüğünden burada kalması sakıncalı görülmüştü. Çünkü Times Dergisi'ne göre Vahideddin dokuz kişilik delegasyonu ile Lozan'ı basarak Kemalistlere karşı İslam davasını savunacaktı. 28 Nisan'da Regina (Mandelli, Cenova'ya hareket eden geminin İtalyan Deniz Yolları'na ait Esperia olduğunu yazmaktadır) vapuru ile İtalya'ya hareket eden Vahideddin'in yolculuk masrafları bu sefer kendi üzerine kalmıştı. Bunun yanında o Cidde'de, artık İngilizlere maddi açıdan yük olmak istemediğinin de altını çizmişti. Son olarak İngiliz Hükümeti, Roma ve Bern elçiliklerinden, Vahideddin'in seyahati için imkân dâhilinde her şeyin yapılmasını istemiştir. 12 Mayıs'ta Siracusa Limanı'na uğranıldıktan sonra 14 Mayıs'ta Cenova'ya çıkmıştır (Bardakçı bu tarihi 20 Mayıs olarak vermektedir).

99 Osman Öndeş, *Vahideddin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 336.

100 Şahin, a.g.e., 53.

101 Öndeş, a.g.e., s. 336; Mandelli, a.g.e., s. 86.

102 Bardakçı, a.g.e., s. 298; Mandelli, a.g.e., s. 87.

Vali Michele Darbesio, Roma'yı Türklerin geldiğinden haberdar etmişti. Burada Lozan'a gitmek üzere Hotel Savoia'da ikamet etmeyi düşünen sabık Sultan ve maiyeti, uzun süreli ikamet için daha uygun olan şehrin en lüks oteli Hotel Miramare tercih etmişti.¹⁰³ İtalyanlar Vahideddin ve maiyetinin sözlerine sansür koymuştu. Vahideddin Lozan'da eski Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa ile buluşacaktı.¹⁰⁴ Fakat bu buluşma gerçekleşmemişti. Bu arada Cenova Valisi, İngiltere Baş Konsolosluğu'ndan, Vahideddin'in yolculuk planlarını askıya alarak bir süreliğine San Remo'ya gitme kararı aldığını Roma'ya bildirmişti. Lord Curzon da bu seçimi açık bir şekilde onaylamıştı. Vahideddin 21 Mayıs'ta San Remo'ya geçmiş, gelişinde İngiliz konsolosu tarafından fevkalade parlak bir şekilde karşılanmıştı. Burada Kont Burhaneddin adı altında San Remo dışında bir köşkte yaşamaya başlamıştı.¹⁰⁵

Sabık Sultan, San Remo'da Türkiye aleyhine faaliyetler içinde olmuştur. Daha İskenderiye'den ayrılırken Müslüman memleketlerden başka bir memlekette oturmak istemediğini, bütün gayretine rağmen bunun mümkün olmadığını ve Boğaziçi'ni bir daha göremeyeceğini düşündüğünü fakat Kemalistlere karşı mücadelesinde galip gelerek tekrar ecdadından kendisine miras kalan tahta oturmak temennisinde olduğunu belirtmişti.¹⁰⁶ Bundan dolayı Vahideddin, en son ikamet yeri San Remo'da vefat edinceye kadar Türkiye tarafından izlenmiştir. İzleme işini ilk olarak Türkiye'nin Roma temsilcisi Celaleddin Arif Bey başlatmıştı. Sonrasında Suat Bey bu işi devraldı. Bununla da yetinilmeyerek 1923 sonlarında Cenova'da muavin konsolosluk açıldı ve buraya Fuat İzzet (Kerman) atandı. Suat Bey'in direktifi altında çalışan Fuat İzzet Bey'in en önemli görevi devrik sultanın faaliyetleri hakkında istihbarat toplamaktı. Hatta bir ara Vahideddin'in yanında bulunan Çerkes Zeki Bey Ankara hesabına çalışmış, Cenova Konsolosluğu aracılığı ile Roma Büyükelçiliği'ne raporlar göndermiştir.¹⁰⁷

Vahideddin, San Remo'da yaşadığı Villa Magnoli'de 24 Nisan 1925'te Mustafa Sabri Efendi, Mehmet Ali ve Gümülcineli İsmail Beyler ile Vehip

103 Bardakçı, a.g.e., s. 299; Mandelli, a.g.e., s. 87-89; Turgut Özakman, *Vahideddin, M. Kemal, ve Milli Mücadele*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2015, s. 69. Mısır'da kaldığı kısa süre içerisinde Mısır Kralı ile Hükümeti sultanı son derece iyi karşılayarak kendisine ikram ve iltifatta bulunmuş, mükellef bahçelerle çevrili bir saray tahsis edilmiş ve misafir bulunduğu süre içerisinde hiçbir sözünün duyulmaması sağlanmıştı. Vahideddin de biliyordu ki Mısır toplumundan olmayan hiçbir kimseye bir laf bile söylemesi mümkün değildi. Öyle ki etrafı bir kordonla sarılmıştı. *İstikbal* (27 Mayıs 1339- 27 Mayıs 1923), sayı: 924.

104 *İstikbal* (27 Mayıs 1339- 27 Mayıs 1923), sayı: 924. Abbas Hilmi Paşa propaganda eylemleri yaptığı gerekçesiyle polis tarafından tutuklanarak İtalya'dan sınır dışı edildikten sonra Lozan'a yerleşmişti. Bu dönemde İngiltere ile İtalya Ortadoğu'daki mevzularda birlikte hareket etmekteydiler. Öyle ki İngiliz kraliyet ailesi Mayıs'ta Roma'ya resmi bir ziyarette bulunmuştu. Mandelli, a.g.e., s. 90.

105 *İstikbal* (17 Haziran 1339- 17 Haziran 1923), sayı: 942; *Vakit* (23 Mayıs 1339- 23 Mayıs 1923), sayı: 1955; Mandelli, a.g.e., s. 90-92.

106 *Vakit* (24 Mayıs 1339- 24 Mayıs 1923), sayı: 1956.

107 Bilal N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s. 204-207.

Paşa'nın katıldığı bir toplantı yapmıştı. Görüşmelerin asıl konusu saltanatın iadesi ve bunun yönteminin nasıl olacağıydı. Görüşmeleri Türk Hükümeti'nin yetkili makamlarına, yüzellilik listeye "Vahideddin'in Beraberindekiler" başlığı altında ve ilk sırada giren yaver-i has Kiraz Hamdi Paşa bildirmişti. Zira Kiraz Hamdi Paşa muhbirlik yaparak geçimini sağlamaktaydı.¹⁰⁸ Bundan sonra Beyrut Baş Konsolosluğu'ndan bildirildiğine göre de Çerkes Ethem, Mevlanzade Rıfat ile Damat Zülküfl Paşa Fransız pasaportuyla müzakerelerde bulunmak üzere Vahideddin'i görmeğe gitmişti.¹⁰⁹ Nitekim Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki yargılamalarda, Vahideddin ve etrafındakilerin Avrupa'da kurdukları merkezlerde, Türkiye'de de Hürriyet ve İtilaf zamanından kalma fesat odaklarının "geniş bir irtica şebekesi" kurmaya çalıştıkları ortaya çıkarılmıştı.¹¹⁰

Sonuç

Saltanatın kaldırılmasıyla hayatını tehlikede gören Sultan Vahideddin, çareyi işbirliği içerisinde olduğu İngilizlere sığınmakta bulmuştu. İngilizler de sultanın güvenliği ile alakalı tüm önlemleri alarak kendisini Malta'ya götürmüştü. Burada sıkıcı bir hayat geçiren Vahideddin, Hicaz Kralı'nın da ısrarlı davetleriyle Mekke'ye gitmeye karar vermişti. Ancak İngilizler de biliyordu ki ellerinde Osmanlı'nın son sultanı ve halifesi bulunmaktaydı. Onun herhangi bir problem çıkmadan Mekke'ye ulaştırılması hayati bir önem taşımaktaydı. Nitekim Vahideddin'in İngilizlere sığınması İslam âleminde hiç de hoş karşılanmamıştı. Bu seyahatten İngilizlerin siyasi çıkar da elde etmeyi düşündükleri anlaşılmaktadır. Öyle ki İngilizlerin güdümünde olan Şerif Hüseyin eğer bir yolunu bulup hilafeti Vahideddin'den almayı başarabilirse bu İngilizler açısından özellikle müstemlekelerindeki Müslümanlar bakımından önemli bir araç olarak kullanılabilir. Ortadoğu'da Kıbrıs, Mısır, Filistin ve

108 Şaduman Halıcı, "San Remo Görüşmeleri: Vahideddin, Bir ittihatçı ve Üç Yüzellilik", *CTAD*, sayı: 22 (Güz 2015), s. 284-289. Hatta *Vakit* Gazetesi verdiği bir haberde Vahideddin daha Malta'dayken "saltanat hezeyanları" içinde bir mevki sahibi olduğuna kendi kendini inandırmak ihtiyacıyla bir sadrazam ve bir şeyhülislam seçmişti. Sadrazam Rıza Tevfik, şeyhülislam ise Mustafa Sabri Efendi idi. Rıza Tevfik bu unvan altında yabancı gazete muhabirlerine birçok şey söylemişti. İsminin benzerliğinden istifade ederek kendisine eski sadrazam Tevfik Paşa süsü vermişti. Fakat Tevfik Paşa ile görüşüldüğünde Paşa, gazeteleri okuduğunu, bunların hezeyandan başka bir şey olmadığını söylemişti. *Vakit* (25 Teşrin-i Sani 1338- 25 Kasım 1922), sayı: 1779.

109 BCA 030.10. 106.695.30 (1 Ağustos 1341- 1 Ağustos 1925).

110 San Remo'da Vahideddin'in başkanlığındaki toplantılarda tarikat (Vahideddin'in halkı hilafet etrafında toplama düşüncesiyle ve bazı adamlarıyla "tarikat-ı salahiyye" adında kurduğu cemiyet. Vahideddin'in hilafetinin ve padişahlığının korunmasını amaç edinmişti. İslam'ın menfaat ve hayrına çalışma iddiasıyla kurulan tarikata gayrimüslimler dahi kabul edilmişlerdi) daha da hararetli faaliyetler içerisine girmiş, çalışmalarında cumhuriyeti yıkmayı, hanedan ve yüz elliliklerden bir kısmının Türkiye'ye girip milletin mukadderatına el koymayı amaçlamıştı. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY Yayınları, İstanbul 2006, s. 322-328. Tarikat-ı Salahiye'nin bir ismi de Müdafaa-i Hukuk-ı Kübra'dır. Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, c. II, YKY Yayınları, İstanbul 2009, s. 955.

Arabistan İngilizlerin kontrolünde olmasına rağmen Vahideddin'in taşıdığı sıfatlar ve adı geçen ülkelerdeki muhtemel aleyhte hareketler dolayısıyla buralarda kalmasına izin verilmemiştir. Vahideddin'in Malta ikameti sırasındaki kimi harcamaları makul karşılanmamıştı. Konumu itibariyle yolculuklarında gerekli düzenlemeler de yapılmıştır. Diğer taraftan İstanbul'dan Mekke'ye gelene kadar sürekli bindiği gemilerin konforu düşmüştür. Bu da ona karşı gösterilen ihtimamın gittikçe azaldığının bir göstergesiydi. Onun için yapılan masrafların nasıl ve hangi birim tarafından karşılanacağı kurumlar arasında (Dışişleri Bakanlığı, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Hazine, Hükümet ve Maliye Bakanlığı) yapılan yazışmalarda görüldüğü üzere büyük bir sorun teşkil etmiştir. Seyahatlerini temin ettikleri diğer siyasiler için yapılan uygulamalar ve masraflar örnek alınmış, Vahideddin için yapılanlarla karşılaştırılmıştır. Eski ve farklı uygulamalar ile mevzuatlar Vahideddin için yapılan masrafların nasıl ve hangi birim tarafından ödeneceğini adeta çıkmaza sokmuştur. Vahideddin'in Mekke sonrası yolcuğu ile alakalı İngiliz korumasına dair kayıtlarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Zaten Hicaz'dan sonra İngilizler onun için istenmeyen adam sözünü kullanmaya başlamışlardı. Buradan İngilizlerin Hicaz sonrası dönemde Vahideddin'in taşıdığı sıfatlardan faydalanmadan vazgeçtikleri anlaşılmaktadır. Zira Türkiye'de hilafet kaldırılmış, Osmanlı hanedanı yurt dışına çıkarılmıştı. İslam dünyasında hilafet kurumu dejenere olmuş, çeşitli İslam devletleri arasında bu kurumun geleceği hakkında görüş ayrılıkları derinleşmişti. Böylece hilafetin kaldırıldığı, bu kurumun artık siyasi ve dini olarak fonksiyonunun kalmadığı ve kullanılma ihtiyacının ve ihtimalinin oldukça zayıfladığı bir ortamda İngilizlerin misafirperverlikleri de kısa sürmüş ve Vahideddin kaderine terk edilmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Public Record Office/Admiralty (PRO/ADM), 1/8644/174.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10/ 101.653.7; 106.695.30.

II. Süreli Yayınlar

Akşam (İstanbul- 1922), sayı: 1493.

İstikbal (Trabzon- 1922, 1923), sayı: 736, 738, 763, 770, 780, 798, 806, 825, 837, 855, 892, 924, 942.

Tanin (İstanbul- 1922), sayı: 36, 51.

Vakit (İstanbul- 1922, 1923), sayı: 1772, 1773, 1776, 1777, 1779, 1782, 1783, 1785, 1787, 1955, 1956.

Zafer (Trabzon- 1923), sayı: 11, 13, 15.

III. Kitap ve Makale

AREDBA, Rumeysa, *Sultan Vahdeddin'in Son Günleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

BARDAKÇI, Murat, *Şahbaba*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2006.

BERBER, Engin, *Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal ve Vahdetin*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1998.

CEBESOY, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, c. I-II, Temel Yayınları, İstanbul 2007.

DOĞAN, Avni, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul 1964.

GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1991.

_____, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994.

HALICI, Şaduman, "San Remo Görüşmeleri: Vahideddin, Bir İttihatçı ve Üç Yüzellilik", *CTAD*, sayı: 22 (Güz 2015), s. 267-303.

HÜLAGÜ, Metin *Yurtsuz İmparator Vahdeddin İngiliz Gizli Belgelerinde Vahdeddin ve Osmanlı Hanedanı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

- İRTEM, Süleyman Kani, *Son Osmanlı Son Saltanat Sultan Vahideddin*, Temel Yayınları, İstanbul 2003.
- JAESCHKE, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- KADRİ, Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.
- KARABEKİR, Kazım, *Günlükler (1906-1948)*, c. II, YKY Yayınları, İstanbul 2009.
- KOCAHANOĞLU, Osman Selim, *Atatürk'ün Üç Muhalifi- 1 Kazım Karabekir*, Temel Yayınları, İstanbul 2010.
- KUTAY, Cemal, *Fethi Okyar Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.
- MANDELLİ, Riccardo, *Son Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nun San Remo'da Ölümü*, Çev. Feza Özemre, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- ORAL, Atilla, *Charles Harington*, Demkar Yayınevi, İstanbul 2014.
- ÖKE, Mim Kemal, *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası Hilafet Hareketi*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1999.
- ÖNDEŞ, Osman, *Vahdeddin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- ÖZAKMAN, Turgut, *Vahidettin, M. Kemal, ve Milli Mücadele*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2015.
- ÖZALP, Kazım, *Milli Mücadele (1919-1922)*, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- REZZEMAZA, Afife, *Saraydan Sürgüne Vahdettin'in Saraylısı Anlatıyor*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- RIZA TEVFİK, *Biraz da Ben Konuşayım*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- SATAN, Ali, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2011.
- SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. IV, TTK Basımevi, Ankara 1996.
- Sonyel, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. II, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- _____, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- _____, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, ATAM Yayınları, Ankara 2010.
- SOYAK, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY Yayınları, İstanbul 2006.
- ŞAHİN, Muzaffer, *Saraydaki Kayserili Şükrü Bey Vahdettin'in Tütüncübaşı*, Pelikan Kitabevi, Ankara 2012.

ŞİMŞİR, Bilal N., "Vahdettin'in Kaçışı ve Sonu", *Cumhuriyet* (27 Kasım 1973).

_____, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.

ULUĞ, Naşit Hakkı, *Halifeliğin Sonu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975.

VAHDETTİN, Nevzat, *Nevzat Vahdettin'in Hatıraları ve 150'liklerin Gurbet Maceraları Yıldız'dan Sanremo'ya*, Arma Yayınları, İstanbul 1999.

YALMAN, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. II, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. İstanbul 1997.